

ТЕОРЕТИЧЕСКИ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИ ВЪПРОСИ НА СРАВНИТЕЛНОТО ИЗУЧАВАНЕ НА СЛАВЯНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ

Дмитрий Ф. Марков

В областта на марксистическата теория на сравнителното изучаване на литературите съвременната съветска наука разполага с немалки завоевания (трудовете на В. М. Жирмунски, Н. И. Конрад, М. П. Алексеев, Д. С. Лихачов, М. Б. Храпченко, Н. Г. Неупокоева, Р. М. Самарин). Направено е наистина много и всички се позоваваме на тези завоевания. Но постигнатото трябва да се развива, като се преодоляват грешките и се поставят нови проблеми.

Съществуват още много нерешени, спорни въпроси, които имат важно теоретическо значение и се нуждаят от по-нататъшно обсъждане. Към този кръг въпроси спадат: понятието сравнително изучаване на литературата, основните типове сравнителни изследвания, тяхното разграничаване и връзки, методологическите им принципи.

Ще започнем с това, че трябва по-точно да определим предмета на сравнителните литературни изследвания, термина и понятието „сравнително изучаване на литературата“. Да не се обръща внимание на тези въпроси, да се смята, че те нямат значение, е много погрешно. Терминът е свързан с понятието, а без понятието няма наука.

Буржоазната компаративистика разделя и противопоставя така нареченото сравнително литературознание, свеждано най-често до изучаване на литературните връзки, влияния, и общото литературознание, което включва изучаването на типологическите литературни явления. Подобна позиция се дължи на липсата на конкретно-исторически подход към литературата и, разбира се, е неоснователна — тя механически разединява единния процес и не може да даде научни резултати.

В съветското литературознание се изказват различни мнения относно предмета на сравнителното изучаване на литературите. Най-приемливо е становището, отразено например в трудовете на В. М. Жирмунски — за различните типове литературни отношения. Като разграничава, но не противопоставя литературните връзки и типологическите сходства ученият с основание ги счита за обект на сравнителното литературознание.¹ Но това становище не е общоприето. Сложността, многоаспектността на предмета води понякога до абсолютизиране на

¹ В. М. Жирмунский, Эпическое творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. — В сб. „Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике“, М., 1960, стр. 253 и др.

някоя от неговите страни. Така Б. Г. Рейзов фактически свежда понятието сравнително изучаване на литературата само до литературните влияния.¹ Н. К. Гудзий, напротив, пише: „Под сравнителен метод в литературознанието в специфичен смисъл ще разбираме такъв похват на изследване, с помощта на който се съпоставят еднородни или сходни литературни факти и явления независимо от генетическото им родство или влияния, заимствувания, взаимовръзки и взаимодействия, появили се в резултат от културно-историческото общуване на различни народи.“²

А литературните влияния и сходства на явленията, които се зараждат независимо от връзките и взаимодействията между литературите, са две страни на единен процес. Литературното влияние е невъзможно, без да е налице сходство на ситуацията в литературите, които влияят и които възприемат. А. П. Веселовски с право нарича това „насрещни течения“. На свой ред сходството в явленията създава реални предпоставки за литературни връзки и влияния. И двете страни не могат да бъдат разбрани без сравнително изучаване на литературите. Ярък пример за единството на тези различни страни могат да бъдат например отношенията между съветската и чуждестранните революционни литератури в първите години след Октомври, в периода на революционен подем в редица страни. Под влияние на революционната действителност в отделните национални литератури се появяват сходни, типологически тенденции. Последните на свой ред служат като импулс за развитието на връзките на революционните литератури. И напълно понятно е огромното влияние, което оказва съветската литература, преди всичко произведенията на М. Горки и Маяковски, върху литературите на другите страни — това влияние отговаря на вътрешните потребности на литературното развитие в тези страни.

Сравнителното изучаване на литературите предполага установяване и на сходствата и различията между сравняваните явления. Оттук многоаспектността на сравнителните изследвания, съответстваща на различните форми литературни отношения. В ползрението на изследователите могат да стоят: литературното влияние, преводът, функцията на традициите, историко-типологическите сходства и др. Всичко това може да се означава с едно общо наименование „сравнително изучаване на литературата“. Същевременно трябва да разграничаваме и да имаме пред вид спецификата на всяка форма литературни отношения и следователно всеки аспект на изследванията. Понятна е необходимостта от такъв подход. Но терминологическата неопределеност в работите на някои наши учени малко спомага за това. Така И. Г. Неупокоева неправилно обединява целия комплекс от сравнителни явления под понятието литературни връзки и взаимодействия — тя говори за „контактни връзки и връзки по исторически обусловено сходство на литературните процеси“³. Мисля, че са прави литературоведите, които възразяват против подобно обединяване.⁴ Наистина защо сходството на явленията, възникващо в различните литератури независимо от каквото и да са връзки, трябва все пак да се нарича връзки? Нелогично е, разбира се, и трябва да се откажем от това. И без това И. Г. Неупокоева не смесва по съше-

¹ Вж. статията му „Сравнительное изучение литературы“ в сборника „Вопросы методологии литературоведения“, М.—Л., 1966, стр. 170—217.

² Сб. Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур, М., 1961, стр. 68.

³ И. Г. Неупокоева, Некоторые вопросы изучения взаимосвязей и взаимодействия национальных литератур, сб. Взаимосвязи и взаимодействие национальных литератур, М., 1960, стр. 21.

⁴ Вж. Н. И. Кравцов, Вопросы сравнительно-исторического изучения славянских литератур. — Вестник Моск. ун-та, серия VII, Филология и журналистика, 1964, № 2, стр. 16; Л. С. Кишкин, О современном содержании понятия „сравнительное литературоведение“, Советское славяноведение, 1968, № 4, стр. 37.

ство двата аспекта — литературните връзки и типологическите явления, напротив, разграничава ги; става дума следователно за терминологическо несъответствие, за неоснователен стремеж да се обхванат всички аспекти на литературните взаимоотношения с термина и понятието „литературни връзки и взаимодействия“. Това се дължи очевидно на неприемането на термина „сравнително литературознание“, с който оперира западната компаративистика. Но едва ли е нужно да се отказваме от него. Нямаме основание да се отказваме и от идентичното понятие „сравнително изучаване на литературите“ като един от пътищата, един от похватите на литературната наука, защото и изучаването на литературните връзки, и изучаването на типологическите явления са немислими извън сравнителните изследвания.

Привеждам формулировките на И. Г. Неупокоева, тъй като тя ги включи в доклада си на конференцията през 1960 г. в Института за световна литература, която без съмнение представлява етап, и поради това оказва влияние върху литературоведческата мисъл с цялото си съдържание. Формулировките, за които току-що стана дума, се съдържат в много трудове на съветски и чуждестранни литературоведи, при това и в трудове с теоретичен характер, каквато е например статията на Г. Д. Вервес.¹

Разграничаване на двата основни типа литературни отношения — връзки и влияния, от една страна, и типологически тенденции, от друга, а следователно и разграничаване на различни аспекти в изследванията фактически се прави през последните години в много трудове на съветски литературоведи. Обаче терминологията непрекъснато предизвиква спорове, понякога твърде бурни, тъй като въпросът засяга понятията, същността. Ще приведа примери, които ми се струват характерни.

Известният наш славист В. И. Злиднев, който дълги години се занимава с проблемите на литературните връзки и е постигнал немало в това отношение, с пълно основание и решително се изказва против смесването на понятията връзки и типология.² Като изтъква, че това смесване понякога се формулира с хибридно определение: „контактно-типологически връзки“, В. И. Злиднев справедливо посочва методологическите несполуки, резултат на такова смесване. Но като разграничава двата аспекта на литературните отношения, ученият е склонен да ги разглежда изолирано, без да взима под внимание пресечните точки, които сближават тези аспекти, което, разбира се, е погрешно. Впрочем в приведеното по-горе парадоксално определение „контактно-типологически връзки“ стихийно се изразява мисълта за взаимовръзка на двата типа литературни отношения и това отговаря на истинското положение на нещата, с което не можем да не се съобразяваме.

В. И. Злиднев причислява към областта на сравнителните изследвания само типологическото изучаване на литературата, като изключва изучаването на литературните връзки.³ Други учени, напротив, причисляват към сравнителното изучаване на литературите само връзките и влиянията, като поставят извън тези рамки литературната типология.

Във връзка с това ще се спра на труда на М. Б. Храпченко „Типологическо изучаване на литературата“, който безусловно представлява голям научен интерес. Съдържащата се в него теоретическа разработка на много проблеми има принципно важно значение, за което ще говоря по-късно. А сега — за разграничаването на понятията. М. Б. Храпченко определя сравнителното изучаване на литературата като изследване на връзките между различните литератури,

¹ Вж. Г. Д. Вервес, Про єдність національного і міжнародного (до теорії літературних взаємин), Ряданське літературознавство, № 4, 1970.

² В. И. Злиднев, Извори на дружбата, София, 1968, стр. 17.

³ Пак там, стр. 19.

като разкриване на влиянията и взаимодействията; той пише: „Близостта между типологическото и сравнителното изучаване на литературата се състои в това, че едното и другото предполага съпоставяне на литературните явления като изходно начало за техния научен анализ. Обаче не всяко сравнително изследване на литературните факти представлява типологическо изследване.“¹ Но съпоставянето е сравнение, което може да доведе както до изследване на литературните влияния и взаимодействия, така и до изследване на типологическите тенденции. Разбира се, „не всяко сравнително изследване на литературните факти представлява типологическо изследване“, но и не всяко сравнително изследване на литературните факти представлява изследване на литературните влияния и взаимодействия. С това само се прокарва мисълта за различие на аспектите, но съвсем не се опровергава принципът на сравнителното изучаване и в единия, и в другия аспект. И поради това няма основание типологическото изучаване на литературните явления да се разглежда „различно от сравнително-историческия подход към литературата“², защото според мен без такъв подход е изобщо невъзможно типологическото изучаване на литературата.

Белжките ми към статията на М. Б. Храпченко не намаляват положителното й съдържание, което, както изтъках по-горе, има голямо теоретико-методологическо значение. Патосът на статията е в отстояването принципите на типологическото изучаване на литературата. М. Б. Храпченко се изказва срещу обикновеното описание на изолирани литературни факти, срещу литературоведите, които под претекст, че защитават спецификата и националното своеобразие на литературите, отричат всякаква възможност да се установят закономерностите на литературния процес — съвсем правилно той отбелязва: „Отричането на литературната типология означава в най-добрия случай господство на историческия емпиризъм, а в крайните си форми означава и пряко отдалечаване от научното изучаване на процесите на литературното развитие.“³

Интересни са търсенията на принципи в типологическите изследвания. Като изтъква, че „трябва да се насочим към черти и особености от структурен характер“⁴, М. Б. Храпченко показва марксистското разбиране на художествената структура. Той подлага на критика структурализма, който разглежда литературните произведения като затворена структура, откъсната от обществения живот.

Структуралистите, както впрочем и представителите на руската формалистическа школа имат интересни наблюдения и находки, които не можем да отхвърлим. Обаче на тях обикновено им липсва исторически подход към литературните явления, те остават в същност в границите на формалните съпоставки. Претенцията им за универсалното значение на отделни принципи за анализиране на изкуството, на философско-естетическия метод при изучаване на литературните явления е без съмнение илюзорна и несъстоятелна. Понятието художествена структура не е противопоказно изобщо на марксистската естетика, но като понятие, освободено от формалистическа трактовка.

За разлика от формалистическото разбиране на структурните отношения М. Б. Храпченко изтъква „социално-структурния принцип“⁵ като основен при

¹ М. Б. Храпченко, Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы, М., 1970, стр. 255.

² Пак там, стр. 256.

³ Пак там, стр. 255.

⁴ Пак там, стр. 264.

⁵ Пак там, стр. 267.

провеждане на литературно-типологическите изследвания. Такъв извод е интересен и важен, защото взима под внимание спецификата на художествената литература. Но имаме ли основание да смятаме общозначим и изходен който и да е от компонентите на литературната структура, ако става дори дума за компоненти от такова широко естество като конфликта, единството на типическите характери и обстоятелства и др.? (М. Б. Храпченко поставя в качеството на такова изходно начало конфликта.)

Известно е, че всяка естетическа категория изпъква със своеобразието си, с относителната си самостоятелност и същевременно е свързана с най-близката система на цялото. Тук съществува връзка, а не тъждество. Конфликтът, характерът, обстоятелствата, жанрът, стилът, направлението, методът, произведението, националната литература — това са специфични и сложно взаимодействащи структури, всяка от които може да стане обект на сравнителни изследвания, изградени върху конкретно-естетически анализ. И тъй като целта на нашите изследвания е да установим закономерностите както вътре в дадено явление, така и в системата на цялото, то, струва ми се, че не е основателно отделянето на някоя категория (структурна единица) в качеството на изходна в такива изследвания. Логично е да се подчертае нейната сравнително по-значителна роля, която обаче не може да бъде универсална. Обект на анализ са най-разнообразни литературни структури и системи от структури в тяхната историческа обусловеност и развитие. Въпросът е в това — този анализ да се провежда широко и последователно. Това не значи, разбира се, че анализът трябва да обхваща непременно всичко изведнъж. Напълно възможно е разчленяване на компонентите, включително и съвсем формалните. Главното е да се съобразяваме с единството на компонентите на дадена структура.

Ние се стремим колкото може по-дълбоко да проникнем в спецификата на художествената литература. И този стремеж през последните години се реализира както в трудовете на учени от Съветския съюз, така и в изследванията на литературоведите от другите социалистически страни.

В тази връзка са интересни работите на М. Бакош. Ученият съсредоточава вниманието си върху художествената структура. Той изтъква необходимостта от „синтез на структуралния и историческия подход към литературните явления“¹, задачата „да се обединят историята на литературата и историческата поетика“². Мисълта се насочва към разкриване функциите на литературните връзки и влияния, изобщо към разкриване естетическата функция на различните компоненти на литературната структура. С всичко това в значителна степен се преодолява затвореността на структурализма; виждаме съществени позитивни резултати, които може да даде структуралният анализ.

Но за съжаление в трудовете на М. Бакош има според мен известна непоследователност, която скована тънкото естетическо чувство на учения; неговият, общо взето, напълно логичен стремеж към разкриване спецификата на художествената литература нерядко се оказва скован в тесни рамки. М. Бакош пише: „Щом литературата има своя външна история, която обяснява обусловеността ѝ от извънлитературни (социологически, идеологически, психологически и други) фактори, то историческата поетика е област на нейната вътрешна история, която обяснява иманентната обусловеност на нейното развитие.“³

Ще отбележим най-напред, че едва ли е правилно делението на историята на литературата на външна и вътрешна, още повече, че „външната история“

¹ М. Бакош, Историческая поэтика и история литературы, *Slavica slovacae*, 1968, № 4, стр. 366.

² Пак там, стр. 367.

³ Пак там, стр. 366.

фактически се извежда извън границите на естетическото, центърът на тежестта пада върху иманентността на литературното развитие, в резултат на което понятието структура изпъква като чисто формална категория. И, разбира се, в такъв случай най-високите, най-значителните постижения на световната литературоведческа наука се оказват руският формализъм, дейността на такива учени като Р. Якобсон, Р. Велек и др.¹ А идеологическите и психологическите фактори далеч не са извънлитературна сфера, тъй като с тях най-органично е свързана концепцията за човешката личност, без която изобщо няма литература. Съществува съвсем определена връзка между проблематиката на произведенията и характера на образността им, поетиката им. Художествената структура предствалва единство на съдържанието и формата и от това трябва да се изхожда.

Проф. М. Бакош говори за „естетически канон на стила на дадена епоха“², който определя жанровете и другите подсистеми. Но самият стил не е първопричина на всичко, а е също следствие на нещо и поради това е необходимо да бъде обяснена детерминираността му; като динамична категория той изисква конкретно-исторически подход.

Акад. Д. С. Лихачов с основание говори за „стил на епохата“ във връзка със старославянските литератури, когато в тях още не съществува точна жанрова диференциация, когато още липсват определени граници и между отделните видове изкуство.³ Обаче в по-късно време „стилт на епохата“ загубва своето значение. Това понятие, приложено към новото време, схематизира сложното преплитане на различни идейно-естетически тенденции. По-точно би било да говорим за литературни направления (или течения). Съветските литературоведи говорят за различни направления и художествени методи, с които са свързани и различните стилови образувания. Борбата и смяната на методите и направленията, която определя динамиката на литературните процеси, не може да бъде разбрана, без да се вземе под внимание социално-класовата диференциация на обществото. Връзката между формирането на литературния стил и определени обществени настроения, на които той е своеобразен модел, е очевидна. И аз ще се опитам да покажа това с примери от славянските литератури.

Още Гьоте отбелязва, че „стилт почива на дълбоките твърдини на познанието“⁴. Трактовката на художествената структура извън връзката с човешкото познание закрива перспективата към голямата научна истина. Марксизмът, открил истинските закони за развитието на човешкото общество, създава практически неограничени възможности за познанието на света, включително, разбира се, и на такава духовна сфера като художествената литература. Именно върху марксистеска основа е възможно да се развият най-разнообразни видове литературен анализ.

Само последователният историзъм, съчетан с конкретно-естетически анализ, е надежден принцип — ако се опираме на него, можем да направим успешно сравнително изследване на литературните явления, обхващайки широко както сферата на идейното им съдържание, така и сферата на художествените форми. Всеки литературен факт трябва да се разглежда и във връзка с цялостната структура, в която той се включва, и във връзка с неговата специфика. Именно така се поражда разклонената система на различните аспекти на ср-вни-елните литературни изследвания, която възсъздава на всички равнища реалната картина на частните и общите закономерности на литературния процес.

¹ Slavica slovaca, 1968, № 4, стр. 365.

² Пак там, стр. 369.

³ Д. С. Лихачев, Древнеславянские литературы как система, сборник Славянские литературы, М., 1968, стр. 40—43.

⁴ Гете, Сочинения, М., Гослитиздат, 1937, т. X, стр. 401.

Във връзка със социалната история В. И. Ленин говори за общонаучния критерий на повтаряемостта, което без съмнение е важно и за историята на литературата. Става дума естествено не за копиране и подражание, не за просто повторение, пренасяне на някакъв литературен образец от една обстановка в друга, а за въздействието на общите закони на общественото и литературното развитие на човечеството. Историческите сходства намират отражение и в националните литератури, като ги сближават по различни линии. И това е отправната точка на сравнителните изследвания. Историзмът изобщо не означава механическо извеждане на литературата от политическата история. Ако изкуството (а следователно и художествената литература) би било само илюстрация на политическата история, то не би имало значение на отделна, специфична форма на обществено съзнание, каквато е в същност. Художествената структура има за нас първостепенно значение, но не като затворена в себе си формална структура, а именно като специфичен израз на общественото съзнание.

И литературните връзки, и типологическите сходства имат исторически характер, проявяват се различно през различни периоди. При това трябва да се подчертае, че историзмът не изисква непременно синхронност на сравняваните факти и процеси, той изисква установяване на сходство, близост на обществено-историческата и литературната обстановка. А сходство от такова естество в две или няколко литератури може да се яви през различно време, с интервали от десетки години, което, разбира се, зависи от равнището на общественото и литературното развитие в отделните страни.

Днес повечето литературоведи правилно смятат, че литературните връзки и типологически сходства не са самостоятелни, отделни области на литературното развитие — те са неотделими от литературния процес в националните литератури. Поради това няма основание да се говори за някаква тяхна отделна периодизация. По този въпрос ясно и категорично пише М. Бакош: „Периодизацията на междулитературните връзки има подчинен характер, зависи от общата периодизация на литературата.“¹

Необходимо е по-широко да се позоваваме на резултатите от изследванията, които литературоведите провеждат по различни начини, в различни аспекти.

Всеки историк на националната литература, ако не е обикновен регистратор на факти, в една или друга степен е свързан с методологията на сравнителните изследвания, доколкото с нея са свързани важни проблеми, които той не може да отхвърли (традиция и новаторство, литературните влияния, направления, методи, стилкови течения и др.). Правилно е например да се изследват системите на жанровете през определени периоди, типологията на направленията, стилите и др. Във всички тези и подобни случаи е неизбежен сравнителният подход към литературните явления — съпоставянето им, отношението между единичното и общото, установяването на закономерностите на историческото развитие на литературата. Като пример можем да посочим неотдавна излязлата книга „Проблеми на типологията на руския реализъм“ (1969), в която реализмът се разглежда в неговите разновидности и последователни етапи на историческото развитие. Редакцията на сборника пише: „Изучаването на типологията на реализма в руската литература е важна задача на нашата наука. Досега понятието реализъм остава недиференцирано и се прилага при определяне творческия метод на много писатели — от Радищев до А. Блок, от Лермонтов до Гончаров. Разкрива се само индивидуалното своеобразие на творческия метод на отделни писатели — Пушкин, Гогол, Толстой, но не се изучават общите процеси в развитието и изграждането на реализма, които определят типологическата същност на тези писатели, различните етапи в развитието на реализма.“²

¹ Сб. Чешско-руски и словашко-руски литературни отношения. М., 1968, стр. 39.

² Сб. Проблемы типологии русского реализма, М., 1969, стр. 6.

Разкриването на закономерните процеси в дадена литература, на сродните, исторически сменящи се тенденции, изобщо историческата типология на литературно-художествените структури е важен способ при изследванията, чието провеждане е условие за създаване на истинска история на отделната национална литература и наред с това база за нейното изучаване в широк сравнително-типологически план — във връзка с историческото развитие на другите национални literaturи.

Сравнителното изучаване на няколко literaturи и свързаното с него изучаване на закономерностите на световната литература обикновено широко се позовава на научните истории на националните literaturи, но последните за съжаление съвсем недостатъчно използват резултатите от изследванията на международналните литературни отношения. Далеч не винаги се получава взаимодействие в различните области на литературознанието. Историкът на националната литература обикновено взема под внимание връзките и литературните влияния, защото тези връзки често са очевидни факти на националното литературно развитие. Но той малко използва изводите за типологическите тенденции на различните literaturи, включително и на своята национална литература. А това би спомогнало за широтата на научните обобщения, за разкриване мястото на литературата на дадена страна в контекста на световния литературен процес.

Главна задача на сравнителното изследване на literaturите е да се установят закономерностите на литературното развитие в цялата му сложност и противоречивост, в многообразието на взаимоотношения и борба на различните идейно-естетически тенденции в границите на една национална литература, а след това и в широките рамки на световната литература. Във връзка с това е много важно да се разкрие съдържанието на три според мен изходни взаимосвързани понятия, без ясната представа за които са невъзможни обективни сравнителни изследвания: „художествен прогрес“, „световна литература“, „единство на национално-специфичното и общото“.

Ние възприемаме изкуството като художествено познание на света. Процесът на непрекъснатото разширяване и обогатяване на такова познание е в същност процес на настъпателно развитие на литературата. В него собствено се заключава общото съдържание на художествения прогрес. И тъй като в центъра на изкуството стои изображението на човека в неговото общество, нравствено и духовно развитие, то, разбира се, много зависи от това, как се разбира това развитие. Нали според Маркс „Историята не е нещо друго, а дейност на преследващия своите цели човек.“¹ Прогресивната мисъл на човечеството винаги се е стремяла към по-хубави форми на живот. Мечтата за свободната проява на творческите възможности на човека, търсенето на прекрасното — с това са свързани естетическите идеали на всички големи писатели на миналото и съвременността. Историята на литературата е в същност история на смяната на литературните направления, на различните равнища на художествено съзнание, на различните човешки типове, характери, в които образно се пречупва изменящата се историческа действителност. Главен фактор във всички етапи от развитието на литературата е концепцията за човешката личност.

Марксизмът отговори на нуждите на историята, като реши най-последователно проблема за хуманизма — той откри законите за развитието на обществото и посочи реалните пътища за преобразяването му върху истински човешки начала. Марксистическата концепция за човешката личност превъзхожда всички други концепции. Всмукала прогресивните традиции, тя се противопоставя на

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Соч. т. 2, стр. 102.

субективистко-идеалистическите становища. Съгласно марксизма човек представлява съвкупност от обществени отношения, разбирана не само като зависимост на човека от обществените условия, но и като негова способност да ги изменя, ако те са античовешки. Такова разбиране за човешката личност — като сила, способна да преобрази света — отговаря на логиката на настъпателното развитие на историята. Художественото изобразяване на постепенното извисяване на човека — от първото пробуждане на чувството за собствено достойнство до равнището на историческа съзнателност, насочването към все по-многократно разкриване на неговите духовни и нравствени богатства, неизбежен спътник на което е изобличаването на уродливостта и пороците в човешкото общество — това е главната линия на художествения прогрес, чийто път естествено е усложнен от стълкновенията на различни тенденции, които нерядко забавят, отклоняват от прогресивното развитие.

Понятието „световна литература“ е свързано най-непосредствено с художествения прогрес. Ние решително отхвърляме доста разпространените в буржоазната литературоведческа наука становища, които представят световната литература в единия случай като механически сбор от националните литератури, в другия — като универсално и наднационално явление, т. е. изключващо всякакво национално своеобразие.

При разкриване съдържанието на понятието „световна литература“ изхождаме от общите закони в развитието на човешкото общество, обосновани от Маркс в учението му за обществено-икономическите формации, от марксистическата теория за социално-историческата обусловеност на изкуството. Това е най-обективният път за определяне съдържанието на световната литература — сложен процес, пълен с противоречия и остра борба на най-различни, нерядко взаимноизключващи се идейно-естетически тенденции. Историческата мяра ни позволява да обясним всяко литературно явление и в неговата специфика, и в общото, което го сближава с другите явления. Както в отделната национална литература се формира близост между различни художници, които образуват цели направления, по същата логика се разкрива обективната близост на съответните направления в литературите на редица страни. Зараждат се международни сходства, в които се изразяват общите закономерности на световното литературно развитие. Но далеч не всичко в световната литература е свързано със създаване на нови естетически ценности. Конкретно-историческият, диференциран подход към явленията на литературния процес трябва да изтъкне в него онова, което определя настъпателното му развитие, в което виждаме главното съдържание на световната литература. Понятието „световна литература“ е по-широко от понятието „художествен прогрес“, но именно художественият прогрес е мярка за настъпателното развитие на световната литература.

С всичко това се определя съотношението на отделната национална литература със световната литература като съотношение на две взаимно свързани системи. Националната литература се включва в световната литература преди всичко с тези свои завоевания, които спомагат на посоченото настъпателно развитие. Естествено и в една страна, и в редица страни е възможно да се разпространят, понякога твърде широко, реакционни литературни течения, защото културата в класовото общество не може да бъде единна. Но тези течения стоят встрани от художествения прогрес или са му диаметрално противоположни. Те не могат да служат като предмет на национална гордост за прогресивните представители на една или друга литература. В борбата на двете култури рано или късно исторически побеждава тази, чиито извори са свързани именно с настъпателното движение на историята, с борбата на народните маси, с прогресивните идеи на епохата.

Противниците на общите закономерности на литературния процес неведнъж застават на пътя на абсолютизацията на национално-специфичното, като при това претендират, че уж са против нивелирането, че защищавали националните културни завоевания и т. н. В същност изказванията им са насочени срещу истинското тълкуване на посочените завоевания. В тези изказвания ясно се чувствава политическата цел — да се откъснат от закономерностите на съвременната епоха, да се откъсне една или друга национална литература от художествения прогрес на XX в., главно съдържание на който без съмнение представляват социалистическите литератури.

Марксизмът отхвърля както абсолютизирането на единичното, така и абсолютизирането на общото. На него са му чужди националистическите, расистките и други подобни теории. Няма избрани, висши и низши нации. „В областта на културата — справедливо отбелязва Г. Димитров — по способности няма малки и големи народи. Няма пълноценни и малоценни народи. Всеки народ, колкото и малък да е той, може да бъде способен и да внесе в общата съкровищница на културата своя принос от ценности.“¹

По-горе говорихме за критериите на естетическите ценности, ще подчертаем и тук: мястото на отделната национална литература в световния литературен процес се измерва със степента на приноса ѝ в историко-настъпателното литературно развитие. Колкото по-голям е този принос, толкова по-ярко изпъква националният облик на дадена литература; колкото по-богато отразява литературата националната история на своя народ, толкова по-значителен е нейният принос в световната литература. Специфичното, неповторимото не противостои на общото, а именно в него по-пълно разкрива значението си. Истински авангардистки литературни течения са тези, които стоят на главния път на посоченото настъпателно развитие на националната и световната литература.

Това се потвърждава от опита на националните литератури във всяка страна. Така например световното значение на руската литература от края на XIX — началото на XX в. се измерва не с творчеството на писатели от типа на Д. Мережковски и З. Гипиус, а с произведенията на големите реалисти Л. Н. Толстой, А. Чехов, М. Горки. Като изтъква връзката на Толстоевото творчество с настроенията на многомилионните селски маси, В. И. Ленин пише: „Епохата на подготовката на революцията в една от страните, потиснати от крепостниците, се очерта благодарение на гениалното осветление на Толстой като крачка напред в художественото развитие на цялото човечество.“²

В световната литература на съвременната епоха главното направление на художествения прогрес определят социалистическите литератури, защото в тях се възпламяват най-прогресивните идеи на хуманизма, утвърждава се новият, висш тип човешки отношения. Социализмът създава реални възможности за всеобхватен разцвет на националните литератури, които същевременно изразяват най-важните закономерности на световното литературно развитие. Многонационалната светска литература е ярък пример на такова единство между националното и интернационалното. Нейният богат опит има широко международно значение.

*

Една от най-важните сфери на литературоведческата наука е сравнителното изучаване на славянските литератури. В тях особено задълбочено и ярко се проявяват съществените закономерности на световното литературно развитие. Това

¹ Г. Димитров, За литературата, изкуството и науката, БП, С., стр. 94, 1949.

² В. И. Ленин, Пълно събрание на съчиненията, София, 1952, т. 16, стр. 331.

се обяснява, първо, с изключително интензивните връзки на тези литератури, обусловени от историческата и езикова близост на славянските народи, стигаща до дълбока древност; второ, с това, че тези литератури влизат сега в новата общност на социалистическите литератури, намират се в авангарда на борбата за истински художествен прогрес на съвременната епоха. И поради това сравнителното им изследване има принципно важно теоретическо и методологическо значение.

Западната компаративистика и в миналото, и сега недооценява, а понякога просто игнорира значението и ролята на славянските литератури. Както е известно, състояха се вече шест конгреса на Международната асоциация по сравнително литературознание и нито на един от тях проблемите на сравнителното изучаване на славянските литератури не заеха поне отчасти подобаващото им място. Това се дължи очевидно, от една страна, на все още доста разпространената концепция на западноевропейския центризм, от друга страна, на неприемането на социалистическата идеология, което понякога се изразява в открити нападки срещу литературата и литературната наука на социалистическите страни (изказването на Р. Велек на последния конгрес в Бордо, 1970 г.).

Международните славистични конгреси се превръщат във все по-важен международен форум на учените, които изследват теоретическите проблеми на сравнителното изучаване на литературите и непосредствено — проблемите на разнообразните отношения между славянските литератури.

Още на IV славистичен конгрес в Москва тези проблеми заеха доста голямо място. На V конгрес в София относителното им тегло значително нарасна.¹ На VI конгрес в Прага те без съмнение заеха централно място в работата на литературоведческите секции и подсекции.² Най-сетне програмата на бъдещия VII международен конгрес на славистите доста сериозно се ориентира към тази проблематика.³

На тези конгреси марксистическото литературознание е представено много по-широко, отколкото на други международни филологически форуми. И това, разбира се, се отразява положително върху обсъждането на научните проблеми. Учените марксисти имат крупни завоевания в областта на сравнителното изучаване на литературите изобщо и по-специално в изучаването на славянските литератури.

Някои западни компаративисти представят нещата така, че уж в социалистическите страни независимо от отделни опити фактически не съществува научно сравнително литературознание. При това те понякога си служат съвсем не с научни похвати — просто представят собствените си догадки за действителност. Така например съвременните френски компаративисти Клод Пишуа и Андре М. Русо издигат за образец „сравнителното литературознание от западен тип, което уважава традиционните национални ценности“⁴ и считат, че сравнителните литературни изследвания в Източна Европа са сковани от политическия режим, че образувалите се след Втората световна война социалистически държави били уж заети с това „да създадат марксистически компаративизъм, който да не е израз на признаването на руската хегемония“; нека отбележим още, че тези социалистически страни са наречени „страни сателити“⁵.

¹ Веднага след конгреса, отчитайки някои негови резултати, проф. Ем. Георгиев подчерта тази негова особеност в редица свои статии, публикувани в българския периодичен печат през есента на 1963 г.

² Вж. подробния преглед на литературоведческата проблематика на конгреса в статиите на проф. С. Волман в сп. „Slavia“, № 1, 1969.

³ Списък на основните проблеми на конгреса може да се намери например в списанията „Известия Отделения литературы и языка“, № 6, 1970, „Советское славяноведение“, № 2, 1971, Slavia, № 1, 1971, и др.

⁴ Cl. Pichois et A. M. Rousseau, La littérature comparée, Paris, 1967, стр. 37.

⁵ Пак там, стр. 38.

Както виждаме, Пишуа и Русо очевидно в припадък на раздражение са свалили професорската си мантия, забравили са науката и започнали нервно да сипят политически обвинения, в които няма, разбира се, нито грам истина. Те си позволяват да спорят с марксизма, без да го разбират или като нарочно го изопачават. Според тях марксизмът утвърждавал пряката зависимост на изкуството от социално-икономическите условия. След като съчиняват тази вулгаризаторска теза, те победоносно я опровергават. А същността е там, че именно марксизмът е най-надеждният изследователски метод на обществените явления. Прогресивните учени в света все повече разбират това и активно отстояват принципите на марксистеската естетика, която открива широки и ясни пътища за сравнителното изучаване на литературите.¹

Ще засегнем някои аспекти от наши изследвания, обобщено и във връзка с постановката на проблемите.

В обширната област на сравнителното изучаване на славянските литератури очевидно най-много трудове са посветени на връзките им. В това отношение е направено много за всички периоди, като се почне от древността и се стигне до наши дни. Авторите на трудовете се опират върху конкретния анализ на творбите; борава се с богат документално-архивен материал. Написани са най-различни трудове — от такива, в които се съпоставят отделни произведения и писатели, до такива, в които се поставят обширни проблеми за мястото на славянските литератури в световния литературен процес. Сред тези трудове има статии, монографии, сборници. Голямо, ако дори не най-голямо място заема темата за връзките на отделните славянски литератури с руската литература. По тази тема във всички славянски страни, пък и в редица неславянски е извършена наистина гигантска работа, която за съжаление не познаваме в цялост и нямаме обобщена оценка за нейните резултати. Изниква примамливата мисъл да се създаде една макар подборна библиография на основните изследвания по дадената тема. Това без съмнение би представлявало голям интерес за литературоведите от всички славянски страни, при това не само за тези, които се занимават непосредствено с руско-славянските литературни връзки, а изобщо за историците на националните литератури, всеки от които се стреми не към изолирано разглеждане на своята родна литература, а към установяване на връзките ѝ с другите литератури, към определяне на мястото ѝ в световния литературен процес през един или друг исторически период.

През последните години разработването на проблема за връзките на славянските литератури придобива все по-голям размах. Издават се съвместни трудове на учени от Съветския съюз и други социалистически страни. Такива са например сборниците: „Чехословашко-съветски литературни връзки“, 1964, „Октомври и развитието на българската литература“, 1967; „Чешко-руските и словашко-руските литературни отношения“, 1968; „Революционната литература на Полша през 20—30-те години“, 1969 — книга, в която са включени въпроси на съветско-полските литературни връзки от този период; „Полско-руските литературни връзки“, 1970; съвместни издания от подобен род се готвят също от съветски и югославски учени (имат се пред вид например плановете за съвместни сборници от Института за славянознание и балканистика и Матица Српска).

В областта на изучаването на литературните връзки имаме немалко завоевания. Но все още не сме се отървали от много недостатъци, например от фактографията, от описателството. В някои трудове се сблъскваме с нескончаемостта

¹В тая връзка представлява голям интерес посмъртно публикуваната статия на проф. Ф. Волман, в която той високо оценява трудовете на съветските учени и подчертава значението и силата на марксистеския метод на сравнителните изследвания (Slavia, № 2, 1969).

изброяване на факти и не се чувства целенасочеността на концепцията на автора. А главното е да се покажат смисълът и функцията на факта.

В научната литература неведнъж са подлагани на критика две характерни грешки: веднъж за литературно влияние се говори въз основа на външно формални съвпадения, друг път — въз основа на подобни, сходни мотиви в сравняваните явления. А. С. Бушмин справедливо отбелязва, че „самата методика на изтъкване на „подобни“ места за сближаване на последователите с предшествениците страдат ту от буквализъм, ту от абстрактност на аналозите“¹. Както се отбелязва в статията на А. С. Бушмин, действително курioзно е да се открива в думите „скупно и грустно“, които се срещат у Чехов, влияние на Лермонтовото стихотворение „И скупно, и грустно“ или въз основа на някои подобни мотиви да се говори за едновременно влияние върху творчеството на Елин Пелин на редица писатели — и на Л. Н. Толстой, и Салтиков-Шчедрин, и Чехов и Горки. Списъкът може да се продължи, защото в дадения случай липсват никакви определени критерии, изводите са съвсем произволни. И работата не е толкова в това, че в случая не се разграничават двата типа литературни отношения — връзки и влияния, от една страна, и типологически процеси, от друга, а в това — и то е главното, — че в работите от подобен характер не са изяснени причините и творческата функция на литературните връзки. А същността е тъкмо там. Така например Елин Пелин действително е изпитал влиянието на Горки. Но смисълът на това влияние не е във външното сходство на отделни места и ситуации с Горкиевите произведения, а в задълбоченото преобразяване на художественния метод на българския писател. Елин Пелин възприема утвърждаването от Горки активно начало в човека — изобразяването на духовния растеж на личността, нейния метежен протест срещу уродливостта на живота, за високата романтика на нейните хуманистични идеали. И поради това казва, че Горки е за него неопенима школа за възпр емане на живота, на реалния ход на историята. Произведенията на Елин Пелин рязко се отличават от произведенията на писателите народници с техните илюзии за „патриархален романтизъм“, те внасят нови черти в развитието на българския критически реализъм от края на XIX — началото на XX в. и значително го обогатяват.

Когато говорим за литературните връзки на две или няколко страни, трябва да имаме пред вид честото преплитане на специфично литературните връзки с обществено-политическите. Последните пряко или косвено служат като предпоставка за развитието и на литературните контакти, и на сходствата, появяващи се независимо от литературните връзки. Може да се говори за важно направление на сравнителните изследвания, което логично би следвало да се нарича изследване на обществено-литературните отношения, които съдържат редица вътрешни аспекти.

Събития с голямо обществено значение в една страна могат непосредствено да влияят върху литературата на друга страна, като разширяват сферата на типологическите процеси в световната литература. Така след Октомврийската революция прогресивните литератури в много страни се намират под силното въздействие на действителността в революционна Русия. Неслучайно темата на Октомври се превърна в една от водещите теми в творчеството на големи революционни писатели, което на свой ред довежда до разностранни общувания със съветската литература, до създаване на интернационално единство на революционните писатели.

Важно е да отбележим и още един аспект — влиянието на литературата на една страна непосредствено върху обществената и духовната атмосфера на друга

¹ Сб. Славянские литературы, VI Международный съезд славистов. Доклады советской делегации, М., 1968, стр. 281.

страна, без да е налице литературно посредничество. Това особено силно проличава например след Октомврийската революция — съветската литература ето повече от 50 години оказва влияние не само върху литературното развитие на чуждите страни, но и непосредствено влияе върху обществения живот на тези страни, върху съзнанието на хората — нейните читатели. Тя спомага за тяхното възпитание в социалистически дух. За тази мисия на съветската литература в България правилно и вълнуващо разказват българските литературоведи Ст. Божков и Хр. Дудевски в доклада си пред VI международен конгрес на славистите в Прага: „Обикновено тук се изпуска или малко се държи сметка за такава немаловажна страна като непосредственото влияние на съветската литература още в началото на 20-те години върху съзнанието на хилядите читатели, значението ѝ за революционизирането на бедните селски и работнически маси, на трудовата интелигенция. . . А съветската литература широко се възприема от народа. . . Съветската книга се използва непосредствено в самата революционна борба, като нейните образи и идеи изграждат представите за съветския човек и за социалистическото общество. В резултат на това влияние в България се създава особена национално-специфична обстановка, която се отразява благоприятно върху развитието на самата литература.“¹

Ст. Божков и Хр. Дудевски са съставители на тритомното издание „Съветската литература в България“, извънредно богато с документи и други материали. Не може без вълнение да се четат тези томове, в които е пресъздадена картината (в буквалния смисъл на думата) за героичното участие на съветската литература в революционното движение в България. Срещу разпространението на съветската книга води жестока борба цялата полицейска машина в страната — съветската книга е преследвана, конфискувана, със сяпа злоба се стремят да се отърват от нейното влияние и това убедително свидетелствува за силата на нейното въздействие. А тази сила без съмнение е свързана с факта, че съветската литература носи идеите на революцията, показва изграждането на социалистическото общество, разкрива облика на новия човек.

Приведените примери се отнасят за България. Но подобно възприемане на съветската литература в една или друга степен е характерно и за други страни. Една от нашите най-важни задачи е да се разкрие многостранно това влияние.

При изучаването на литературните връзки трябва да се насочим към широки обобщения, в които да проличат определени закономерности на литературния процес — към изследване своеобразието на литературните връзки през различни исторически периоди, към установяване функциите на връзките на цели литературни направления. Особено важно е да се проследи ролята на връзките на отделните славянски литератури с руската литература в процеса, когато у тях се формира най-голямото и най-прогресивно литературно направление — реализъмът. Такъв подход към литературните връзки, който се мъчи да обхване посочените въпроси, започва да си пробива път. Имам пред вид например книгата на В. И. Злиднев „Руско-българските литературни връзки на XX в.“, 1964, статиите на Г. Д. Вервес „Основни проблеми на украинско-полските литературни взаимоотношения“, „За традицията и новаторството в славянските поезии на XX столетие“ и др., книгата на К. И. Ровда „Чехи и руси в литературните им взаимовръзки“, 1968. Работите на А. И. Белецки се отличават с широта в поставянето на проблемите за връзките на славянските литератури и мястото им в световния литературен процес.²

¹ Сб. Славянска филология, т. II, София, 1968, стр. 97—98.

² Вж. например статията „Українська література серед інших слов'янських літератур“, Київ, 1958 (IV Міжнародний з'їзд славистів).

Принос в разработването на тези проблеми внасят учените слависти не само в Съветския съюз, но и в други социалистически страни. Ще посочим книгата на проф. Ем. Георгиев „Общо и сравнително славянско литературознание“, 1965, работите на Ф. Волман, Г. Маркевич, например доклада му пред последния конгрес по компаративистика в Бордо — „Марксистическата теория за социалната диференциация на литературата“; работата на К. Вика „Полската литература в европейски контекст“¹, на Зб. Барански „Полската литература в Русия на границата на XIX — XX в.“², на К. Крейча „Героично-комичното в поезията на славяните“³, Й. Бадалич „Руските писатели в Югославия“⁴, книгите на В. Колевски, който изследва съветско-българските литературни отношения във връзка с формирането и развитието на социалистическия реализъм в българската литература⁵; голям интерес представляват изследванията на А. Флакер, който се опитва да разреши важния проблем за съотношението на отделната национална литература и световния литературен процес. Българските учени Г. Димов и Б. Ничев в последните си работи се стремят към обобщена характеристика на реализма в южнославянските литератури, В. Вулетич пише за значението, което имат литературните връзки с Русия за развитието на реализма в сръбската литература.

Посочих като примери само отделни имена. Моля да бъде извинен за непълнотата. Но и посочените работи, макар че съдържат според мен немалко дискуссионни, спорни неща, без съмнение свидетелствуват за широта при поставянето на проблемите, за симптоматично насочване на литературоведческата мисъл към многостранен анализ на реалната функция на литературните връзки в историко-литературния процес, към разглеждане на типологическите литературни тенденции като показател за общите закономерности на литературното развитие. По този път е възможно да се постигнат най-големи резултати.

Ще ми се да отбележа още една линия на нашите изследвания. Имам пред вид изучаването на връзките на славянските литератури с неславянските. Не съществува никаква затворено-славянска литературна сфера. Решаваща роля играе историческото развитие на народите. По силата именно на това обстоятелство славянските литератури несъмнено са свързани с другите европейски литератури. И у нас тези връзки се изследват. Ще посочим например сборниците „Унгарско-руски литературни връзки“, 1964, „Румънско-руски литературни връзки“, 1964, издадени съвместно с учени от Унгария, Румъния и Съветския съюз. Трябва специално да се изтъкне голямата дейност на литературоведите в Ленинград под ръководството на акад. М. П. Алексеев. Ще посочим книгите: „Руско-европейските литературни връзки“, 1966, „От класицизма към романтизма. Из историята на международните връзки на руската литература“, Л., 1970. В другите страни също излизат статии и книги, посветени на връзките на славянските литератури с европейските неславянски литератури. И да се надяваме, че тази работа ще продължава. Тя особено силно подчертава единството на световния историко-литературен процес.

Общността в историческото развитие на балканските народи в продължение на векове води до общност и в областта на духовната култура. Национално-освободителната борба против османското иго обединява, сплотява отделните нации. Това се отразява и във фолклора, и в литературата. Появяват се истори-

¹ K. Wyka, H. Markiewicz i inni: Literatura polska w perspektywie światowej, 1963.

² Zb. Barański, Literatura polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku, 1962.

³ Krejčí Karel, Heroikomika v básnictví slovanů, Praha, 1964.

⁴ Бадалич Йосип, Русские писатели в Югославии. Из истории русско-югославских литературных связей, М., Прогресс, 1966.

⁵ Вж. например книгата: В. Колевски, Патосът на Октомври. Съветската литература в българския пролетарски и антифашистки литературен печат, София, 1967.

чески сходни концепции на литературното развитие. Посочените процеси се изследват в трудовете на българските литературоведи И. Конев, П. Русев, от някои румънски учени. Но такива трудове са все още малко, необходимо е всестранно разгръщане на подобни изследвания.

Историческата и културната близост на народите винаги представлява голям научен интерес — в нея са изразени кондензирано, задълбочено важните закономерности в развитието на световната култура. Понятно е в тази връзка вниманието, което отделя нашата наука на старославянските литератури. Решаването на редица проблеми в трудовете на видни съветски и чуждестранни учени по значението си излиза извън рамките на славянските литератури (става дума за изследванията на академиците Д. С. Лихачов, П. Динев, за трудовете на чл.-кор. Н. К. Гудзий, проф. Б. Ангелов, проф. А. Н. Робинсон и др.). Тези трудове потвърждават реалния процес, в който се преплитат взаимодействието на литературните връзки и влияния, от една страна, и типологическите тенденции, от друга. Сравнителните изследвания обхващат както славянските литератури, така и взаимоотношенията им с другите европейски литератури.

От гледна точка на методологията специално ми се иска да подчертая плодотворността на историзма в изучаването на старославянските литератури. Изводите на Д. С. Лихачов, че в древния период „литературата е в известна степен дифузна на културата, не е успяла още да придобие точни граници, които да я отделят от другите, близки страни на културата“¹ — тези изводи са направени върху конкретен анализ на духовния живот на редица славянски страни. С това са свързани и извънредно резултатните изследвания на поетиката на старославянските литератури.² В изследванията на Д. С. Лихачов ясно се чувства историческото своеобразие на епохата. От него ученият преминава към своеобразието на литературното развитие. Анализът показва и обусловеността на литературните структури, и тяхната динамика. За изследваната епоха се формулира важният извод: „В структурата на старославянските култури доминират открити навън форми и открити навън ре форми (неточни граници между жанровете, йерархическият им строй, отсъствието на точни граници между произведенията, заглушаване на индивидуално-авторското начало и пр.)“³.

В по-късен период характерът на литературните структури се изменя. Задача на историческата поетика е да покаже това непрекъснато развитие — да изследва литературните структури през различните исторически периоди.

Ще засегна в тази връзка още един въпрос, който, както знаем, в широк план (не само в границите на старославянските литератури) интересува много слависти.

Както е известно, Д. С. Лихачов издига идеята за създаване на единна история на старославянските литератури, която отстоява в редица свои изказвания. С това е свързан и докладът му пред VI международен конгрес на славистите в Прага „Старославянските литератури като система“. Идеята според мен е интересна и научно обоснована, макар че среща възражения. Опирайки се на опита в развитието на южнославянските и източнославянските литератури, Д. С. Лихачов се връща към обосноваването ѝ в неотдавнашната дискусия на страниците на списание „Литературна мисъл“⁴. За изходно начало на дискусията послужи посоченият доклад.

¹ Д. С. Лихачев, Древнеславянские литературы как система, сб. Славянские литературы (VI Международный съезд славистов, Прага, 1968). — Доклады советской делегации, М., 1968, стр. 42.

² Вж. Д. С. Лихачев, Поэтика древнерусской литературы, Л., 1967.

³ Сб. Славянские литературы, М., 1968.

⁴ Вж. сп. Литературна мисъл, кн. 1 и 2, 1970.

Струва ми се, че възраженията на акад. П. Динеков и през 1968 г. в Прага, и през 1970 г. в списание „Литературна мисъл“ против създаването на обща история на старославянските литератури силно заострят едната страна на въпроса. Българският учен пише: „Характеристиката на славянските литератури трябва да се опре преди всичко върху новото, оригиналното, своеобразното, което се създава при местни условия, в средата на отделните славянски народи.“¹ Но работата е там, че новото, своеобразното, непременно е свързано с общото, често с негово пречупване. В същност общото би било чиста фикция, ако не се изразява в конкретните звена на литературното развитие. Не можем да си представим историята на литературата без конкретни и ярки явления. Но не можем да я разберем и без да установим закономерностите на литературния процес. Д. С. Лихачов с основание пише за културното единство на южните и източните славяни, което не трябва да се пренебрегва, както не бива да си затваряме очите и пред съществуващите различия.²

Акад. П. Динеков очевидно по принцип не е против създаването на история на славянските литератури. На заседанията на Международния комитет на славистите в Хелзинки през есента на 1970 г. по негово предложение този въпрос беше включен в програмата на бъдещия славистичен конгрес. Но задачите по създаването на такава история наистина са сложни. И тази сложност е различна през различните периоди. Ако идеята за създаване история на старославянските литератури се опира на историческата общност на славянските народи — и което е особено важно — на тяхната културна общност (общност на езика и паметниците на културата), то в по-късно време се извършват други процеси — обединяващ фактор е борбата за национална независимост, която обличава не само славянските, но и неславянските народи, намиращи се под гнета на Османската и Австро-Унгарската империя. Националната диференциация на славянските култури през епохата на Възраждането, изтъкването на преден план на социално-класовия фактор като определящ литературната борба и своеобразието на художествените направления в края на XIX и целия XX в. — тези въпроси се нуждаят от сериозно внимание и обсъждане, защото с тях са свързани съществени, главните закономерности на литературното развитие — ако те не се вземат пред вид, не е възможно да се напише историята на нито една национална литература.

*

Формирането на славянските литератури като национални литератури, неравномерността и своеобразието на този процес в отделните литератури са проблеми, с които се занимават много литературоведи. Ще посочим преди всичко известните слависти Ф. Волман и Емил Георгиев. Техните трудове сравнително широко обхващат въпросите на славянското Възраждане. Разполагаме с немалко трудове, посветени на изучаването на славянските литератури от този период, преди всичко на връзките им с руската литература. Има отделни сравнително-типологически изследвания, посветени на такива големи направления като романтизма, реализма. Очевидно рамките на такъв род изследвания трябва да се разширят; от съществено значение е и написването на трудове, които да покажат своеобразното формиране на националните литератури в славянските страни във връзка със световния литературен процес. Нови обобщения изисква и проблемът за взаимодействието между славянските литератури, общността на идейно-естетическите тенденции, обусловени от факторите на националноосвободителната борба, която водят много народи. Изобщо, струва ми се, че е интересно да се проследят качествените граници на Възраждането в сравнение с предше-

¹ Литературна мисъл, кн. 2, 1970, стр. 60.

² Пак там, стр. 82.

ствуващия период, живата връзка между историята и културата — културата изпъква като една от най-действените сфери през Възраждането. Сложният процес на формирането на нациите и на националната култура е в крайна сметка процес на национално самоопределение, но в условията на национален гнет той се опира същевременно на идеята за „славянска взаимност“ (близост и взаимна поддръжка). Тази идея, утопична и антиисторична като отвлечено-теоретическата идея за създаване на единна славянска нация, в тогавашните конкретни условия изиграва определена положителна роля.

За редица славянски литератури е характерно ускореното развитие. Този проблем се нуждае от подробно изследване. Той е поставен от Г. Гачев върху материал от българската литература и той без съмнение внася значителен принос в разработването му преди всичко с това, че разглежда българската литература в контекста на световния литературен процес.¹ Книгата съдържа много интересни и убедителни моменти. Но в нея има известно налагане на еталони от развитието на западноевропейските литератури върху българската, която служи само като илюстрация на неизбежното повтаряне на изминатите от други литератури етапи, докато своеобразието на българската литература като национална литература остава в сянка. Между впрочем именно специфичният характер на много процеси, неповторимото пречупване на общите закономерности на литературното развитие определят значението на славянските литератури в световната литература. Вековната освободителна борба на славянските народи за национална независимост обаче е главният фактор, който обуславя много особености на техните литератури — своеобразието на направлението, на стиловете, жанровете.

В изучаването на славянските литератури от ново и най-ново време едно от централните места заема без съмнение проблемът за реализма. Важно е да се проследи този въпрос през целия продължителен период в отделните национални литератури, да се изучат типологическите му черти в различните литератури. И в него ще видим живия процес на развитието, свързано с историческото развитие. Национално-патриотическата идеология, патосът на борбата за национална независимост придават на реализма героико-романтическа окраска; в края на XIX в. в него се засилва социално-изобличителното начало — критиката на буржоазията се съчетава с търсене на нови пътища за социална справедливост. И в процеса на тези търсения много писатели демократи от славянските страни се оказват под влияние на социалистическите идеи — в критическия реализъм се появяват качествено нови тенденции, в които обективно се утвърждава историческата необходимост от появата на реализъм от нов тип — социалистическия.

В разработката на тези и много други въпроси има широко поле за дейност. От гледна точка на закономерностите на световния литературен процес славянските литератури предоставят на изследователя богат и много характерен материал.

*

Най-важният проблем е сравнителното и преди всичко типологическото изучаване на революционно-социалистическите литератури. С него са свързани главните закономерности на литературния процес на XX в., от които буржоазните литературоведи обикновено се мъчат да избягат. Едни от тях съзнателно не се занимават с XX в., като твърдят, че обект на истинската наука са само литературите на далечното минало. Явно е, че това твърдение няма нищо общо с истинската наука, защото то игнорира реалното историко-литературно движение на съвременната епоха. А смисълът на това движение е, че социалистическите литератури вече десетки години представляват главното направление в

¹ Г. Д. Гачев, Ускоренное развитие литературы, М., 1964.

световната литература. И по-широко: социалистическото изкуство определя през XX в. главната линия на художествения прогрес.

Други буржоазни литературоведи говорят за XX в., но представят нещата така, че уж нищо ново не се е появило в литературата от това време, че уж във всички страни съществуват само вариации на западноевропейските модернистични течения. Накрая, трети, които се изказват много по-откровено, открито говорят за социалистическите литератури, но изопачават и фалшифицират тяхното развитие. Особено често се фалшифицират явленията на съветската литература, за което нееднократно са писали нашите учени. Разбира се, на буржоазните литературоведи не им изнася преди всичко социалистическата идеология и те тръгват по пътя на грубото изопачаване на литературния процес. Техните становища са израз на остра идеологическа борба. Ние решително ги отхвърляме. Но задачата не се свежда само до това. Нужен ни е широк фронт от трудове, които всестранно да разработят проблемите в позитивен план.

Изучаването на революционните литератури в националните рамки на отделни страни се извършва неравномерно. В някои социалистически страни това се прави за съжаление крайно недостатъчно. Що се отнася до сравнителното изучаване на тези литератури, то изобщо току-що започва. А изследването на социалистическите литератури е една от първостепенните задачи на марксистическата литературоведческа наука, защото с това са свързани кардиналните проблеми в развитието на световната литература през XX в.

Ще отбележим в тази връзка, че по силата на историческите обстоятелства, в които се развиват славянските литератури, техният опит има принципно значение. Известно е, че в Русия още в началото на нашия век се утвърждават принципите на литературата от нов тип — социалистическия реализъм. Тези процеси се развиват интензивно и в други славянски страни, особено в периода след Октомврийската революция. В съветското литературознание проблемите на развитието на социалистическия реализъм в национални е рамки на отделни литератури — руската, украинската, белоруската, а също и западнославянските и южнославянските литератури се разработват широко и подробно. Значителни трудове от такъв характер са написани и издадени също в България, Унгария, ГДР. Резултатите от всички тези изследвания убедително говорят за важните закономерности в литературния процес на XX в.

Появата на социалистическите литератури във всички страни е свързана с вътрешните условия в тези страни — навсякъде те възникват като органическа тенденция на националното литературно развитие, като художествен израз на новите процеси в обществения живот. Представителите на социалистическите литератури се проявяват като глашатая на революционната борба в своите страни, защитници на социалистическото виждане на света. Оттук идва и техният дълбок интернационализъм, основан върху единството на мирогледа. Оттук и силният интерес към взаимните връзки, особено силният интерес към широки връзки със съветската литература. Една от важните особености в развитието на другите социалистически литератури е опирането им върху опита на съветската литература. И това е обяснимо: съветската литература има най-значителни традиции в социалистическия реализъм, тя е изразителка на идеите на Октомврийската революция.

Съветската литература е най-важният фактор в световния литературен процес. При определяне на мястото ѝ изхождаме от логиката в историческото развитие на художествената култура на човечеството. Както е известно, западната компаративистика издига други критерии: определят се например главните географски зони, области на литературите („генерални литератури“ според терминологията на П. Ван Тигем), където влизат литературите на Западна Европа и Америка. На VI международен конгрес на славистите в Прага Ф. Волман на-

рече съветската литература третата „генерална литература“¹. Той изхожда от историческото значение на съветската литература и се стреми да го подчертае, което само по себе си, разбира се, е важно. Но общата схема на предложената литературна „генерализация“ не отговаря на обективното положение на нещата. Литературният процес е борба и смяна на различни направления, различни типове художествено съзнание. И само в такава връзка е възможно обективно да се определят ролята и значението на различните литератури. Социалистическите литератури изобщо и по-специално съветската литература изразяват най-висшия тип художествено съзнание. С това се обяснява особено важното място на съветската литература в световния литературен процес.

Опитът на съветската литература невинаги се е оценявал и оценява по достойнство. Има литературоведи, които са склонни да принизят и дори ако може да заличат неговото значение. С оглед на това се раздуват несполуките и неуспехите на някои съветски писатели, грешките в съветските историко-литературни теоретически трудове. Несполуки, разбира се, има. Но само ако не виждаш истинското положение на нещата, можеш да затынеш в тях. Прогресивните литератори в различни страни от първите дни на революцията следят със заострено внимание съветската литература, виждат главния път на нейното развитие, нейните завоевания, чувствуват близостта си до нея и със собствената си творческа дейност помагат за растежа и обогатяването на социалистическите литератури. Именно тази закономерна тенденция трябва широко да разкрием.

За какво още свидетелствува опитът на социалистическите литератури?

В литературното движение на XX в. социалистическите литератури представляват най-новаторската, авангардна линия на развитие. За тях е характерен осъзнатият историзъм, който позволява да се види и правдиво да се изобрази животът в цялата му сложност. Особено важни техни естетически открития са образът на новия герой, човекът със социалистически убеждения, изображението на революционната народна маса. За всичко това подробно и убедително се говори в многобройните изследвания и тук не е нужно да привеждаме историко-литературен материал.

Сравнително-типологическото изучаване на социалистическите литератури води и до други важни изводи. В самото си зараждане тези литератури се формират като литератури с широка естетическа платформа. Теченията на пролетарската литература, зародили се в края на XIX и началото на XX в., съставят ядрото на новите литератури, които същевременно се опират на богатия опит на критическия реализъм. Във всяка национална литература наблюдаваме и съществени качествени изменения в творческия метод на критическите реалисти, дошли в резултат от влиянието на социалистическите идеи. Някои от писателите демократи изживяват еволюция по посока на социалистическия реализъм. В новата литература се включват и художници, скъсали връзките си с модернистичните течения.

Широкото изучаване на социалистическите литератури в отделните страни ярко и убедително показва процеса на формирането на нов тип реализъм, на нова естетическа система, чужда на нормативността и регламентацията на формите. Още първите социалистически писатели се отличават със свободен преход от едни форми и стилови структури към други, например от предметно-пластичното изобразяване към условни и други форми. Може да се приведат много примери. По-важно е да се отговори на въпроса — на какво се дължи това? Разбира се, на обективните, практически неограничени възможности на марксистическото познание на света. Тези рамки са напълно определени и в определе-

¹ F. Wollmann, Cenerální literatura, její funkce světová a mezislavanská. Československá přednáška pro VI mezinárodní sjezd slavistů v Praze, Praha, 1968.

ността си те са по-широки от обективните възможности на всяка друга философия. Затова понятието социалистически реализъм не бива да се свежда до който и да било тип художествени обобщения, до една поетика или стил. Реалните ситуации на живота определят своеобразието на формите, а не обратното. Социалистическият реализъм представлява система, на която са свойствени многообразни форми на художествена правдивост. Абсолютизирането на някои от тях е в остро противоречие с практиката на литературата на социалистическия реализъм, на социалистическото изкуство изобщо. И задачата е в това — да се разкрият истинските възможности на нашия художествен метод.

Категориите на формите и стиловете са винаги исторични. Изключително важно е да се изследва развиващата се поетика на социалистическия реализъм, характерът на смяната на стиловете образувания, в които ясно личи динамиката на развиващата се революционна действителност. Така в първите години след Октомври в социалистическите литератури се отразяват обществените настроения на революционен подем. В много литератури доминира стилът, който може да се нарече героико-романтичен. В края на 20-те — началото на 30-те години се засилва аналитическото начало. Литературата се насочва към задълбочаване на художествената конкретизация в изображаването на героичното. В тази връзка се появяват и нови жанрови съотношения: в началото на 20-те години преобладава поезията, сега настъпва широко развитие на художествената проза. Жанровете на репортажа, очерка, злободневното стихотворение, като първи отзвuci на революционната действителност служат като мост за прехода към големи обобщения — към социално-психологическия роман, който се насочва към многостранно изобразяване на революционните промени в живота на обществото. Изменя се и характерът на изображението на положителния герой: в началото на 20-те години той е обрисуван във „вселенски“ мащаб, отдалечен от конкретно-човешки черти; по-късно — все по-дълбоко се разкрива неговият вътрешен мир, неговата психология. Литературата постепенно се насочва към широко художествено осветляване на революционната тема и ние наблюдаваме това като жив процес, в който зараждащата се нова проблематика, нов строй на мисли и чувства у човека намират всеки път своето образно превъплъщение.

Има много въпроси, свързани с изучаването на славянските литератури в различните периоди на тяхното развитие. Моята задача се състои в това — да подчертая методологическото значение на разработването на някои от тях. В този смисъл ще изтъкна още необходимостта от изучаването на литературата не изолирано, а във връзка с културата. Такова комплексно изучаване на културата от ново и най-ново време едва сега започва у нас, но то трябва да заеме важно място в нашите изследвания.

В съвременния свят се води остра идеологическа борба, която обхваща всички области на културата. Буржоазните теоретици се мъчат да избягнат закономерностите на общественото развитие изобщо и по-специално развитието на XX в. Прословутата теория за конвергенцията, подменяща социално-класовите критерии с „общочовешки“, е насочена и към деидеологизация на културата. Буржоазната „масова култура“ — култа на насилието, секса, изобщо на вулгарната булевардност разчита на нивелирането и принижаването на интересите на човека, на неговия духовен свят.

В тази идеологическа борба наша задача е да се противопоставим на различните буржоазни концепции, да се стремим към обективно-научно изучаване на историята на културата. С чувство на превъзходство и гордост сме длъжни широко да разкрием истинския хуманизъм на нашата, социалистическата култура, която спомага за всестраниното развитие на човешката личност.

Преведе Мария Блажева